

ERÜ

174703

IX. KUR'AN SEMPOZYUMU

Kur'an'da Ahlakî Değerler

14-16 Nisan 2006 / KONYA

Ankara 2007

Fecr Yayınları: 98

Dizgi – Mizanpaj: Cinas Grafik

Kapak: Cinas Grafik

Baskı, Kapak Baskı: Kalkan Matbaacılık

Büyük San. 1. Cad. 99/32 İskitler

Tel: 3419234-3421656 Ankara

1. Baskı: Nisan '07

ISBN: 978-975-6004-31-9

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.

Rüzgarlı Cad. Rüzgarlı İşhanı No: 2 Kat: 5 Ulus/ANKARA

Tel: (0 312) 310 08 60 – Fax: (0 312) 311 47 89

Web: www.fcr.com.tr – e-mail: fcra@fcr.com.tr

Tebliğ : İslam İş Ahlakının Nazarî ve Tarihî Esasları

Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU

(Marmara Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi)

GİRİŞ

İş ahlâkı, ahlâk kurallarının hayata geçirildiği en önemli alandır. Hem çalışanların hem de çalıştıranların uymak durumunda oldukları ahlâkı belirtmektedir.

İslam ülkeleri gibi ülkemizde de ahlak konusuna çok önem verilmiş ve bunun felsefî ve sosyolojik yönleri ortaya konmuştur. Bu yazarların başında Nurettin Topçu gelmektedir. Onun yazıları özellikle çalışma ahlakı konusunda önemli görüşler içermektedir.

O, 1930'lardan itibaren genel olarak ahlâk konusunda olduğu gibi iş ahlâkı hakkında da yazılar yazarak felsefî ve sosyolojik tahliller yapmıştır. Topçu, ahlâk ve iş ahlâkı konusunun ısrarlı bir öncüsü olmuştur. Onun temel görüşlerine göre Batı medeniyeti, sömürü, büyük üretim, büyük tüketim ve harcama hırsına dayanmakta, ahlâka dayanmamaktadır.

Topçu'ya göre ahlâkın temelinde insan, dolayısıyla emek vardır. Bugün iş ahlâkından ayrılmış olan bir iktisadî hayat kapitalist medeniyetin temelidir. Sermaye sahipleri insanların emeğiyle kendilerine saltanatlar kuruyorlar. Emeğin aşağılanması büyük sermaye ve servetin, sınıf farklarının ve bütün zorbalıkların kaynağıdır. "Kendi emeğiyle yaşamayı dinî bir temel olarak tanıyan adam hangi zorbalığı yapabilir?" Kapitalizm refah üretmeden zenginlikler ve zenginler yaratırken insanların emeğini kullanıyor. Gerçekte bu zenginliklerde bunları üreten emek sahiplerinin hakları vardır.¹

¹ Topçu, Yarınki Türkiye, İst. 1997; Ahlâk Nizamı, İst. 1997; İradenin Davası, İst. 1998

İslam ülkelerinde de ahlak ve iktisat ahlakı hakkında çok sayıda çalışma yapılmıştır.²

Modern anlamıyla bu alandaki tartışmaların yoğunlaşması, 1970'lerin başına rastlar. Siyaset ve kamu yönetiminde yozlaşma, uzun süre azgelişmiş ülkelere özgü bir hastalık gibi görülürken, 1970'lerde Batı ülkelerinde ortaya çıkan büyük yolsuzluklar, kamuoyunun dikkatlerinin etik sorunu üzerine yoğunlaşmasını sağlamıştır. Bu yüzden akademik ve meslekî örgütler iş ahlâkı konusuna eğilmişler, kurullar oluşturmuşlardır. Türkiye'de de etik davranış ilkelerini belirlemek, uygulamayı gözetmek ve etik kültürünü yerleştirmek amacıyla, Üniversitelerde "iş ahlakı dersleri" okutulmaya başlanmış ve 2004 yılında Kamu Görevlileri Etik Kurulu oluşturulmuştur.

Günümüz kapitalizmi ahlâk açısından belli bir dengeye ulaşmıştır. Bu yüzden modern kapitalizm ahlâksızlığı akılsızlık olarak görür. Ahlâk ve erdem olmadan kalkınmanın gerçekleştirilemeyeceği ileri sürülür. Oysa modern kapitalizmin başlangıcını oluşturan merkantilizm ve sanayi devrimi dönemi, ırkların yokedilmeye çalışıldığı veya köleleştirildiği, kıtaların ıssızlaştırıldığı, uzun iş saatleri içinde kadın ve çocuk işçilerin düşük ücretlerle ve kötü çalışma şartları altında çalıştırıldıkları dönemlerdir. Modern kapitalizm zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyi olmayan işçi sınıfıyla birlikte doğmuş ve adil olmayan ve giderek de adaletsizliği artan bir sistem oluşturmuştur.

I. İKTİSAT, İSLÂM İKTİSADİ VE İŞ AHLÂKİ

İktisadın temelinde kültür, kültürün de temelinde ahlâk vardır. O halde iktisat ahlâktan kaynaklanırsa belli bir kültürün izini taşıyabilir. Oysa, bilindiği gibi, günümüzde iktisadî tahlil, ahlâk karşısında nötr olmak (lâ-ahlâkî) olmak iddiasındadır.

İslam iktisadı, İslam'ın Kur'an'a dayalı ilkelerinin bütünlüğü içersinde yer alır. İnsan, cemiyet ve kainat geçmişi ve geleceğiyle bir bütündür.

İslâm iktisadı adalete dayanır. Adalet asgarî olandır ve ötesi ihsan yani daha fazlasını vermektir.³ Adalet kelime anlamıyla denge demektir. İlk olarak kainat ile ilgili adaletin sağlanmasında veya kainat görüşündeki dengenin oluşturulmasında maddenin mananın emrine verilmesi önemli bir esastır. Çünkü ruh ebedi, madde geçicidir. Bu çerçevede insanın ga-

² Bunlardan Türkçeye çevrilenler arasında mesela bkz. N.Haydar Nakvî, Ekonomî ve Ahlâk, çev. İ. Kutluer, İst. 1985; Macit Fahri, İslâm Ahlâk Teorileri, çev. M. İskenderoğlu - A. Arkan, İst. 2004; R. İsa Bıkun, İş Ahlâkı, çev. A. Yaşar, İst. 2004.

³ "Şüphesiz ki Allah, adaleti, ihsanı ve yakınlara vermeyi emreder": Nahl, 16/90.

yesi dünyadaki imtihan süresini en verimli bir şekilde ibadet (Allah'a kul-luk ve Allah'ı bilmek) şuuru içerisinde⁴ değerlendirmek ve kalb-i selim (temiz kalb) elde etmektir.⁵ Evrenin yaratılış sebebi insanın sınanmasıdır.⁶ Bu yüzden "homo economicus" (iktisadî adam) görüşü yabancıdır.

İkinci olarak insanın dengesinin sağlanmasında aşırılıklardan kaçınmak gerekir. Bu konudaki adalet ancak (aynı kökten gelen bir kelime olan) itidal ile sağlanır. Bütün bunları belirleyen de yine insanın emeğidir. Dolayısıyla sorumlu olan yine insandır.

Üçüncü olarak toplumun dengesi sosyal adalet kavramıyla açıklanabilir. Bunu İslâm iktisadının görünürdeki temeli kabul edersek bunun da hedefi kul hakkı davasıdır. İslâm kul hakkını bir esas kabul ederek ve insanın Allah'ın kulu olduğu inancının bir uzantısı olarak ayrı bir tavır sergilemektedir. Kul hakkı öncelikle emeği ön planda tutan bir zihniyeti de beraberinde getirmektedir. Çağdaş insanın 'insan hakkı' diye algıladığı 'kul hakkı' davası aslında bir zihniyet farklılığını aksettirmektedir. Toplumcu bir anlayış bunun sonucudur. Sosyal adalet, dayanışma ve güvenliğin temeli olan hizmet ilkesi de bunu vurgular.⁷

Bireysel hayat sosyal hayata özellikle samimiyet,⁸ sorumluluk⁹ ve iyi niyet¹⁰ duygularıyla bağlanır.

Sorumluluk ferdî ve sosyal olarak ikiye ayrılır. Esas olan ferdî sorumluluktur.¹¹ O halde sorumluluğu insanın çalışması ve emeği belirliyor. Şüphesiz buradaki emek kavramı en geniş anlamdadır.

⁴ Zâriyât, 51/56.

⁵ Şuarâ, 26/88.

⁶ Kur'an'da "Biz yeri, göğü ve arasındakileri boş yere yaratmadık" (Sa'd, 38/27) ve "Şurasını iyi bilin ki, mallarınız ve çocuklarınız birer imtihan vasıtasıdır" (Enfal, 8/28) buyrulmuştur.

⁷ "Müslümanlar, kendileri fakirlik ve ihtiyaç içersinde olsalar bile kardeşlerini kendilerine tercih ederler": Haşr, 59/9.

⁸ Peygamberimiz şöyle buyurmuştu: "Şüphesiz ki din samimiyettir...Allah'a, Kitabı'na, Elçisi'ne, müminlerin önderlerine (devlet başkanlarına) ve cemiyetlerine karşı olan samimiyet". Ebû Dâvûd, Edeb, 4944.

⁹ Hz.Peygamber şöyle buyurmaktadır: "Hepiniz çobansınız ve hepiniz götüğünüzden sorumlusunuz. Devlet başkanı çobandır ve götüüklerinden (yönetilenlerden) sorumludur. Erkek (koca) ailesi içinde çobandır ve o da götüüklerinden (ailesinden) sorumludur. Kadın kocasının evinde çobandır ve götüüklerinden sorumludur... Ve hepiniz çobansınız ve hepiniz götüüklerinizden sorumlusunuz": Buhârî, Ahkâm, I.

¹⁰ Samimiyet ve sorumluluk duygusu iyi niyetten kaynaklanır. Davranışların değerini niyet belirler: " Ameller (eylemler) niyete göredir. Kişiyi niyetinin karşılığı verilecektir": Buhârî, Bedü'l-vahy, I; İman, 41.

Sosyal sorumluluk ise bir imtihan dünyası anlayışı içinde bunu tamamlar. Şahıs hem kendisinden hem de derece derece bütün toplumdan sorumlu olur.¹² Toplumda zulüm ortaya çıktığında zulüm yapmayan ve fakat buna mani de olmayan kişi zulmedenler kadar sorumludur.¹³

Bütün bunlar cemiyetin ayakta durmasının şartı olan umûmî ahlâkî koruma ve sağlıklı bir kamuoyu gerçekleştirme amacındadır.¹⁴

İslâm'ın insandan istediği temel özellik, güvenilir olmaktır. Bunun için, Hz. Peygamber risalet ve nübüvvetten önce de Araplarca 'emin' (güvenilir) olarak biliniyordu. Yine Hz. Peygamber bu özelliğini tacir olarak da göstermişti.

İslamdaki "eşitlik" kavramı ile "işe en yakından başlama" ilkeleri birbirlerini tamamlar. Hz. Peygamber içtimaî dayanışmanın en yakınlarından ve komşulardan başlayarak bütün cemiyeti kapsamasını ister.¹⁵ Böylece bütün müminler ve diğer insanlar dayanışmanın geniş halkasını oluştururlar.¹⁶

İnfâk ve **sadaka** kavramları içtimaî dayanışmayı ifade eden önemli kavramlardır.

Toplumculuk devletçilikle tamamlanır. Ancak bu devletçiliği iktisadî anlamda ve devletin üretime girmesi ve rant oluşturmaları şeklinde anlamamak gerekir. Bu, tamamen denetim anlamındadır. Hatta devlet mülkiyeti de rakabe, yani denetim demektir.

İslâm iktisadının esasları şunlardır: **İsraftan uzaklaşma, adil gelir bölüşümü ile servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması, iktisadî istikrar.** Bu esaslar aynı zamanda ahlâkî ilkelerdir.

¹¹ "Ve gerçekten de insan ancak kendi çalıştığını elde eder" (Necm, 53/39); "...ne babanın evladına, ne de evladın babasına faydasının olamayacağı günden çekinin" (Lokman, 31/33)

¹² Kişi çevresinde küçük olsun büyük olsun bir fenalık gördüğünde eliyle, gücü yetmezse dili ile önlemelidir. Buna da gücü yetmezse onu kalbiyle kötüler: Müslim, İmân, 78; Ebû Dâvûd, Salât, 1140; Melâhim, 4340.

¹³ "Sizden sadece zulmedenlere isâbet etmekle kalmayacak fitneden sakınınız": Enfâl, 8/25.

¹⁴ "Siz insanlar için meydana çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz. İyiliği emreder kötülükten vazgeçirmeye çalışırsınız. Çünkü Allah'a inanıyorsunuz": Al-i İmran, 3/10.

¹⁵ "Ailene harcadığın para ecri en büyük olandır": Müslim Zekât, 39; Cebrâil bana komşuluk münasebetlerimi o kadar geliştirmeyi tavsiye etti ki komşuyu mirasçı kılacağını sandım": Buhârî, Edeb, 28.

¹⁶ "Müminler birbirlerini sevmekte ve merhamet etmekte bir vücut gibidirler. Onun herhangi bir uzvu rahatsızlandığı vakit diğer uzuvları da rahatsız olur ve onun için ızdırıp çekeler": Buhârî, Edeb, 27; "Allah'ın kullarının hepsi O'nun ailesidir. Bunlar arasında Allah'ın en sevdikleri ailesinin hizmetine kendilerini en iyi vakfedenlerdir": Aclûnî, I, 380.

1. İsrafın bertaraf edilmesi.

İnsan aşırılıklardan kaçınmalıdır. Bunun için israf (savurganlık) yasağı temel ilkelerden biridir. Harcamalarda ve tüketimde bunun için itidal savunulmuş, tıpkı israf gibi yetersiz harcama ve tüketim de (taktir, cimrilik) yasaklanmıştır.¹⁷

Bugün İslâm ülkelerinde israf yasağının umumi bir kültür yozlaşmasının da etkisiyle tahrip edilmesi önemli bir ilkenin devre dışı kalmasına yol açmıştır.

İsraf, üretimin en önemli faktörü olan emeğe ve insana saygısızlık anlamına gelir. Aynı zamanda tabiata ve çevreye de saygısızlık demektir.

2. Servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ile adil gelir dağılımı.¹⁸

Servet temerküz etme, sermaye de belli ellerde toplanma eğilimi içindedir. Bu ise emeğin aleyhine bir ortam yaratır. Sermaye sahipleri günden güne zenginleşirken emeğiyle geçinenler fakirleşir. Bunu önlemek için evvela toplum çıkarını ve birliği zedeleyen büyük mülkiyetlere izin verilmez. Bunun sonucu olarak özellikle Türk-İslâm devletlerinde ne bir toprak soyluları sınıfı ne de ticaret ve sanayi burjuvazisi doğmuştur.

Kapitalizm temerküze dayanır. Bunun için hem firma, hem sektör hem de ülke çapında büyüme esastır. İslâm'ın öngördüğü temerküz değil infâktır. Infâk tüketim, transfer (aktarma) ve yatırım harcamalarını kapsar. Harcamanın gelirin kaynağı olduğunu biliyoruz. Infâk genellikle alt gelir gruplarına yapılan harcamaları kapsar. Bunların ise tüketim eğilimleri yüksektir. Dolayısıyla toplam gelir tüketim harcamalarıyla birlikte artar. Bir başka yönden de alt gelir gruplarına yapılan aktarmaların adil dağılımı sağlayıcı ve temerküzü önleyici özelliği açıkça ortaya çıkar.

Adil gelir bölüşümü ile servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması sermayenin büyümesini önleyerek küçük ve orta işletmeciliği yaygınlaştırır, orta sınıflaşmayı sağlar. Böylece toplumdaki kin ve intikam duygularının yeşermesini ve rantların ortaya çıkmasını büyük ölçüde önler.

Infâk ilkesinin alt gelir grupları dolayısıyla emeğiyle geçinenlerle ilgili olduğu apaçıktır. Yakınlara infâk yani akrabaya nafaka mükellefiyeti

¹⁷ Davranışlardaki aşırılık gibi üretim ve tüketimdeki aşırılıklar İslam tarafından yasaklanmıştır: Bir hadisinde Hz. Peygamber "Allah, müslümanların malı yok etmelerini hoş görmemiştir" (Buhârî, Edeb, 2) buyurmuştur. Yine Hz. Peygamber abdest suyundan (Buhârî, Vudû', 1) giyim eşyasına kadar (Buhârî, Libâs, 1) israftan kaçınılmasını öğütlemiştir.

¹⁸ Bu ilke şu ayete dayanır: "(Servet) içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir iktidar vesilesi olmasın": Haşr, 59/7.

bir hukukî mecburiyettir.

Temerküzü önleyen İslâm iktisat sisteminin temel sübapı zekattır. Zekat sistemin koruyucusudur. Zekat servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılmasını, gelirin bir nesil içerisinde yeniden dağılımını sağlayarak gerçekleştirebilir.

Zekât hem mali hem de sosyal güvenlikle ilgili bir kurumdur. İlke olarak servetleri belirli bir seviyenin üstünde olanlardan bu seviyenin altında olanlara gelir transferini ifade eder. Umumi olarak servetten % 2,5, üründen ve gelirden % 10 nisbetinde alınır. İslâm'da vergiler muhtaç kişiler için bir hak olarak telakki edilmektedir. Bu öncelikle zekât için böyledir.¹⁹

Nesiller arasındaki adil gelir dağılımını ise İslâm'ın miras sistemi gerçekleştirir. Bu sistem ile servetlerin çok sayıda yakınlar arasında bölüşülmesi öngörülür. Böylece servet ve mülkiyet nesiller arasında yeniden dağılımı ve küçültümü olur.

Tarihî tatbikattan çıkardığımız netice devletin siyasî nüfûza yol açan büyük toprak mülkiyetlerine mani olması gereğidir. Burada kişinin işleyeceği toprakta hak sahibi olması gereğini (tasarruf hakkı) toprak ve tarım siyasetinin esası olarak tesbit ediyoruz.²⁰ Daha Hz.Peygamber döneminde iktâ denenen bu uygulama sonraları timar sistemi olarak yaşatılmıştır.

Ticaret mal dolaşımını tüketici lehine en kısa ve en ucuz yoldan sağlamalıdır. Üretici ile tüketici arasına giren bir hizmet yaratmadan geçen araçların ortaya çıkmasının önlenmesi devletin önemli bir görevidir. Yine devlet iç ve dış ticareti kendi denetimi altında tutacak, piyasada tüketicinin ihtiyaç duyduğu malların, sürekli bulunmasını sağlayacak, kârların âdil bir seviyede tutulmasını gerçekleştirecektir.

3. İktisadî istikrar. Bunun iktisadî anlamı, enflasyon ve işsizliğin giderilmesidir. Enflasyonun gelir dağılımını bozucu etkisi ön plandadır. Mülk ve sermaye sahiplerinin gelirleri artarken emek gelirleri sürekli olarak düşer. İkinci önemli istikrarsızlık faktörü olan işsizliğin ise emek üzerindeki yıkıcı etkisi apaçıktır. Böylece İktisadî istikrar zengininin daha zengin fakirin daha fakir olmasının yani sosyal adaletin sağlanmasının temel şartlarından biridir.

İslâm'ın bu problemlere getirdiği çözümler şöyledir: Öncelikle İslâm

¹⁹ Fakat Hz.Peygamber'den nakledilen "Malda zekâtтан başka haklar vardır" hadisi bu kavramı oldukça genişletir.

²⁰ Zira Hz. Peygamber ilke olarak toprağı işleyenine ona sahip olmasını istiyor: Buhârî, Hars, 19; Müslim, Büyü', 120-123. Ebû Dâvûd, Harâc, 3086.

iktisadındaki **cehl**_(bilinmezlik) ve **garar** (belirsizlik) ın bertaraf edilmesi istikrarın esasıdır. Ekonominin reel olması ve hayali olmaktan uzaklaşması böyle mümkün olabilir. İslâm ekonomilerinde, bu arada Osmanlı ekonomisinde, **narh** sisteminin, fiyat denetimi yanında kalite denetimi ve standardizasyonu da ihtiva etmesinin temel sebebi cehl ve gararın giderilmesidir.

İstikrarın üç önemli esası üretim ve arzın yüksek seviyede tutulması, istikrarlı para sistemi ile fiyat ve kalite denetimidir.

II. İSLÂM ÇALIŞMA EKONOMİSİNİN ESASLARI

İktisat gibi çalışma iktisadı da ahlâka dayanmalıdır. İşçi ahlâkının temeli işini iyi yapması, müteşebbis ahlâkının temeli ise işçinin hakkını vermesidir. Oysa günümüzün tüketicinin korunması, asgarî ücret ve gelir dağılımı gibi konularını incelediğimizde iş ahlâkının çok gerilerde olduğunu görebiliriz.

Günümüzde emeğin hor görülmesinin temel sebebi insanın hor görülmesidir. İnsan bir beşerî sermaye, bir kaynak, bir işçi, bir tüketici, bir müşteri vs. gibi ele alınabilir ama bir "insan" olarak ele alınmaz. İnsanın insan yerine konmaması emek sömürüsünün de yoğun olmasının göstergelerindendir. İslâm ülkelerinde bu daha da çok belirgindir.

İslam'da işçi-işveren ilişkileri mutlak değil nisbî ilişkilerdir, yani bir kişi aynı anda hem işçi hem de işveren olabilir. Bu temel olgu İslâm toplumlarında sadece emeğiyle geçinen, Batı'dakine benzer bir 'işçi sınıfı'nın doğmasını önlemiştir. Sadece emeğiyle işe başlayan bir kimsenin, bir müddet sonra sermaye sahibi olmasının önünde hiç bir engel yoktur.

a — İşbölümü ve Sosyal Sınıflaşma

İslâm toplumunda sosyal sınıflar, Batı anlamında, ortaya çıkmamakla birlikte iktisadî farklılaşma bir gerçek olarak kabul edilmiştir.²¹

İnsan doğuştan cinsiyet, yetenek, zeka gibi yönlerden farklı özellikler taşır. Öncelikle doğuştan gelen farklılıklara dayandırılacak olan iktisadî farklılaşma iş bölümünün, sosyal hareketliliğin ve iktisadî faaliyetlerin canlılığının temelidir. Bu tabakalanma iktisadî faaliyetin canlılığı için gereklidir.²² Ancak servet, gelir, yetenek ve güç farklılaşmaları bir üstünlük sebebi değil, dünya hayatındaki sınamanın aletleri olmalıdır.²³ Bireylere üs-

²¹ Nahl, 16/71.

²² "İnsanları derecelendirdik ki, birbirleriyle iş görsünler": Zuhuf, 43/32.

²³ "Allah, sizi yeryüzünün halifeleri yapan, bize verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için derecelendirendir": En'am, 6/165.

tünlük ilmi²⁴ ve ahlâkî²⁵ anlamlarda tanınmıştır. Bu yüzden İslâm toplumlarında Batı anlamında bir sınıflaşma görülmediği gibi toprak aristokrasisi ile sanayi ve ticaret burjuvazisinin oluşması sistemli olarak önlenmiştir.

Batı toplumlarında geleneksel olarak işçi sınıfı kavramıyla birlikte sosyal sınıflar bulunmaktadır. Bu vakıa burjuva-proleter çelişkisine yol açmıştır. İslâm toplumu ise işçi sınıfı kavramına yabancıdır. İşçi sınıfı yani "Zincirlerinden başka kaybedecek birşeyleri olmayan" proleterya İslâm toplumlarında ortaya çıkmamıştır. Zira fütüvvet ve ahilik geleneğine bağlı olan esnaf teşekküllerinde küçük ölçekli fakat yaygın bir sanayi sistemi oluşturmuşlar ve sınıf geleneğinin oluşmasına imkân vermemişlerdir.²⁶

Özel mülkiyetin yaygınlaşmasını ve sermayenin belli ellerde toplanmaması mülk sahibi olanlarla olmayanlar ayrımı ve dolayısıyla bu ayrımın tabii bir sonucu olan sosyal sınıflaşma ortaya çıkmaz.

Vakıflar gibi sosyal hizmet kurumlarının gelişmesi sınıflaşmanın oluşmadığının göstergelerindendir. Sosyal görevlerdeki farklılaşma hukukî ve siyasî imtiyazlara yol açmamalıdır. Hukukun herkese eşit olarak uygulanmalıdır.

b — Üretim faktörleri ve emek

İslâm fıkıhında üretim ve gelir faktörü olarak mâl, emek ve damandan bahsedilir.²⁷ Daman ise riziko yüklenme anlamına gelir. Daman (riziko) faktörünü de emeğin bir uzantısı olarak değerlendirebiliriz. O halde bazan fikrî emek ile kapitalizmin oluşmasında hayati bir rolü olan teşebbüs (girişim) ve organizasyon faktörü de daman (ve emek) kavramına dahildir.

²⁴ "De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?": Zümer, 39/9.

²⁵ "Şüphesiz ki Allah yanında en değerli olanınız, en çok takva sahibi olanınızdır": Hucurât, 49/13; "Allah sizin ne dış görünüşünüze ne de mallarınıza bakar. Sadece kalplerinize ve işlerinize bakar": Müslim, Birr, 33; İbn Mâce, Zühd, 9; İbn Hanbel, II, 285,539.

²⁶ L. Massignon, "Guild-Islamic", Encyclopaedia of the social sciences, VII-VIII, 214-216; "Sınıf", İslâm ansiklopedisi, X, 555.

²⁷ Mesela: "Ribh (gelir) mal, amel ve damanla elde edilir. Mal ile elde edilmesi anlaşılabilir. Çünkü ribh öncelikle sermayenin nemâsıdır ve bu nemâ da sermaye sahibinindir. Yine bunun için mudaraba'da rabbu'l-mal (sermaye sahibi) ribhe hak kazanır. Amel konusunda ise mudarib emeğiyle ribhî hak eder. Ortaklıklarda da durum böyledir. Daman'a gelince, mal bütünüyle mudaribin sorumluluğuna verilirse o da bütün ribhe hak kazanır. Zira Hz. Peygamber "Gelir damanladır" buyurmuştur. Yani sorumluluk, riziko kime aitse gelir de onundur. Yine bir ücret karşılığında iş alan bir (sipariş üzerine imalat yapan) üretici, kendisi bizzat çalışmasa da işin sorumluluğunu ve rizikosunu aldığından, o işte bizzat çalışandan, daha fazlasına hak kazanır." Bkz. Alaüddin el-Kâsânî, Bedâiü's-Sanâyi', Kahire, 13278/1910, VI, 62.

İslâm, kainatın hüküm ve tasarruf görevini insanlara verdiği için²⁸ onlardaki üretici güce yani emeğe büyük bir önem atfeder.

Emeğin geniş ve dar anlamları vardır. Amel-i salih (yerinde ve yararlı olan her türlü iş, ahlaki ve manevi yönü olan çaba) ile sa'y (maddi yönü ağır basan iş ve gayret) emeğin geniş manasını meydana getirirler. Geniş manasıyla insan emeği onun kainat içersindeki yerini tayin eder. İnsanın sorumluluğunu biçimlendiren ve onun kıymetini tayin eden de, erkek olsun kadın olsun kendi emeğidir.²⁹

Yine İslâm, ahlaki anlamda, amele dönüşmeyen bilgiye değer vermez. Bilinen şey tatbik edilince değerlidir. Bu yüzden ahlaki davranış olarak bildiğini tatbik etmeyen kimse bilgili sayılmaz.³⁰

Üretim faktörü olan emek dar anlamıyla olandır. Bu anlamda emekçi için fıkıh kitaplarında kullanılan tabir ecîrdır. Maddi emek en yüce değer kaynağı ve temel üretim faktörü olarak kabul edilmiştir. Haramlık şüphesi bulunmayan kazanç ve mülkiyet meşru el emeğinin ürünüdür.³¹ Yine üretime yönelik olan yani bir fayda oluşturan emek ibadet sayılmalıdır. En kötü şartlar altında çalışmak başkalarına yük olmaktan iyidir.³² Yine İslâm'da çalışma cihad ile bir tutulmuştur.³³

Emeğin üretime katkıda bulunması hem ferdî hem de sosyal açıdan bir mecburiyettir. Fıkıh kitaplarında belirtildiği gibi kişinin kendisi, ailesi için ve borçlarını ödeyebilmek için gelir getiren bir üretimde bulunması yani çalışması farzdır.³⁴ İnsanlara fayda sağlayan herhangi bir işte çalışan kimse yerine getirilmesi gereken bir görevi (farz-ı kifâye) işlemektedir. Bu görev ihmal edilirse bütün cemiyet sorumlu olur.³⁵

²⁸ Mülk, 67/15.

²⁹ Necm, 53/39.

³⁰ Darimi, Mukaddime, 29.

³¹ Hz. Peygamber de kazancın en üstününün el emeğinin ürünü olduğunu belirtir: "Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı bir şey yememiştir." Buhârî, Büyü', 15.

³² "Kişinin sırtında odun taşıyarak geçimini sağlaması, versin veya vermesin birisinden birşey istemesinden daha hayırlıdır": Aynı yer.

³³ Hz. Peygamber çalışmayı Allah yolunda cihad edenleri veya gecelerini namazla, gündüzlerini oruçla geçirenlerle bir tutmuştur: Buhârî, Nefekât, 1. Yine bu konuda şöyle buyurmuştur: "En üstün sadaka, ihtiyacı giderendir. Veren el alan elden hayırlıdır. Sadakaya aileden başla...": Buhârî, Nefekât, 2. Sadakanın bu yönleri onun dar manasını ifade eder. Geniş anlamıyla sadaka Allah rızası için yapılan her türlü iyi davranıştır: Buhârî, Edeb, 33; Müslim, Zekât, 52. Vakıf uygulaması da evvela Hz. Peygamber devrinde başlamıştı: "Bir şeyin aslını, satılmamak üzere hayır vasıtası kıl. Yalnız mahsulü harcarsın ve sadaka olarak dağıtılsın": Buhârî, Hars, 14.

³⁴ Meselâ İbrahim el-Halebî, Mülteka'l-Ebhur, İst. 1309, s. 168.

³⁵ Ebû Zehra, Muhammed, İslâm'da sosyal dayanışma (Çev. E. R. Fiğlalı, O. Eskicioğlu), İst. 1969, s. 98.

Emeksiz ve haksız kazanç asgarî seviyede tutulmaya çalışılmıştır. Ribânın yasaklanışının temel sebebi budur. Belirtilen istisnalar dışında, emek-kazanç dengesinin bozulması konusunda büyük bir duyarlılık gösterilir.

Ribâ emeğin ve rizikonun hiçbir katkısı olmadan elde edilen rant, spekülâtif kazanç ve faizdir. Esas olarak ribâ kredi ilişkilerinde ortaya çıkar ve sermaye temerküzüne yol açar.

Buna karşılık kâr güdüsü girişim özgürlüğüne paralel olarak çok geniş çapta kullanılmıştır. Ribâ yasağıyla bazan kredi alanları kredi verenlere bağımlı hale getiren reel faiz, rant ve spekülasyon kazançları engellenmiş olur. Çalışma ve teşebbüse sevkeden en önemli unsurun kâr olduğunu biliyoruz.

Ribânın asgariye indirilmesinin yolu öz sermayeye dayalı bir ekonomi kurulması ve kredi kullanımının azaltılmasından başka bir şey değildir. Bu da (az sayılı) ortaklıkların teşviki ile olur. Yine servetin âtil bırakılmaması, harcamaların (infâk) teşvik edilmesi ribâ ortamının doğuşunu önler.

Teşebbüs faktörü geniş anlamıyla emek kavramı içinde ele alınabilir. Böylece kendi dükkanında, toprağında ve atelyesinde çalışan herkes işçi olarak kabul edilebilir. Bunun yanında herhangi bir ücret karşılığında yapılan herhangi bir iktisadî faaliyet bir iş ilişkisi oluşturur. Burada esnaf ve küçük sanayici gibi serbest çalışanlarda teşebbüsün mal yani sermaye ile birleştiği görülür. Mudârebede yani emek sermaye ortaklıklarında ise çalışma faaliyetine emeğiyle katılанда yani müdaribde görüldüğü gibi teşebbüs tamamen emekle aynileşmiş olabilir.

Sermayeye genellikle emekle birlikte üretim faktörü olma şansı tanınmış, üretim cihazının dışında âtil kalmaması öngörülmüş veya üretime bir kredi kaynağı olarak katılarak faiz gelirine bağlı kalmaması istenmiştir.

c — Emek ve Özel Mülkiyet

İslâm, ferdî mülkiyet açısından emeğe öncelikli bir yer verir. Miras, hibe, vasiyet gibi durumlar müstesna, temelinde emek olmayan mülkiyet meşru değildir. Ancak emek sarfetmenin, çalışmanın meşru olması da gerekir. Bu yüzden şeriat, hırsızlık, gasb gibi başkasının mülkiyetine tecavüzü yasaklamıştır.³⁶

İslam'ın mülkiyet konusundaki umumi yaklaşımı "mülk Allah'ındır" ilkesidir. Bu çerçevede içerisinde özel mülkiyet bir hakktır.³⁷

³⁶ Nisa, 4/2, 6, 10.

³⁷ Bu yüzden Hz. Peygamber "Malının önünde öldürülen kimse şehittir" (Buhârî, Mezâlim, 33) buyurmuştur. Bununla birlikte bazı şeylerde kamu mülkiyeti tanınmıştır.

Hız. Peygamber, ücretin işçiye "teri kurumadan" verilmesini emretmiş³⁸ hele ücretle bir kimse çalıştırıp da ücretini vermeyen kimsenin kıyamet gününde hasmı olduğunu bildirmiştir.³⁹

İşçi ile işverenin hayat tarzlarında makul bir farklılıkla birlikte işçi ile işverenler birbirlerini rakip değil tamamlayıcı olarak görmelidirler. Yine Hız. Peygambere göre emekçi ile onun emeğini kiralayan veya satın alan arasında hayat standardı bakımından büyük fark olmamalıdır.⁴⁰

d — Emek ve Sermaye

İslâm fıkhrında üretim ve gelirin amel (emek), mal ve daman (riziko) unsurlarıyla oluştuğunu belirtmiştik. Buna göre bir gelirin meşru olabilmesi için bileşiminde bu üç unsurdan biri olmalıdır.

İslâm iktisadında sermaye kavramı oldukça belirli ve somuttur. Buna göre sermaye, üretim ve dağıtım faaliyetine emek veya rizikoyla (daman) birlikte katılan ve bu faaliyet sonunda kâr veya zarar edebilen bir üretim faktörüdür. Emek ile sermaye birbirleriyle çatışmaktan ziyade birbirlerini tamamlarlar.

Diğer yandan sermaye ve toprakla beraber tabiî kaynaklar da mâl kavramı içersinde ele alınabilirler.⁴¹ Böylece burada fizikî ve zihnî çabayı emek, toprak dışındaki üretilmiş üretim faktörünü de sermaye olarak konu ediniyoruz.

Serbest çalışanların üretimlerinde emek ve daman ile birlikte sermaye içiçedir.

İslâm iktisadında sermayenin sürekli olarak üretim süreci içinde kalması amaçlanmıştır. Servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ilkesiyle zekat siyaseti sermayenin hem üretim sürecinin dışına çıkmasını önler hem de bütün toplum kesimlerine yayılmasını sağlar. Çünkü zekat üretim süreci dışına çıkmış âtil sermayenin yani tasarrufların yıldan yıla aşınmasına yol açar. Bundan dolayı Hız.Peygamber (s.a.v.) zekatın aşındırmaması için yetimlerin mallarıyla ticaret yapılmasını yani bu sermayenin yatırıma sevk edilmesini emretmişlerdir.⁴² Yine zekat ve nafaka mükellefi-

³⁸ İbn Mâce, Ruhûn, 4.

³⁹ Buhârî, Büyü', 106.

⁴⁰ "Kimin elinin altında bir kardeşi bulunuyorsa ona yediğinden yedirsın, giydiğinden giydirdirsın, onları kaldıramayacakları işlerle mükellef tutmayınız. Eğer böyle bir iş yüklerseniz onlara yardım ediniz": Buhârî, İmân, 22.

⁴¹ Ali Abdurrasul, el-Mebadiu'l-Iktisadiyye fil-İslâm, Kahire 1968, s. 7.

⁴² Mâlik, Zekat, 16.

yetlerinin, belli bir geçim seviyesinin altında fakat müteşebbis olan kişileri sermaye sahibi kılarak üretim sürecine sokar.

Emekle sermayenin üretim sürecine birlikte katılmaları, karşılıklı riziko yüklenmeleri ve çoğunlukla kâr ve zarara ortak olmaları işbirliği içinde olmalarını zorunlu kılar. Yani sermayeye emekten bağımsız statü tanınmaz. Böyle olması bu faktörlerin birbirleriyle geliştiklerini kabul etmek anlamına gelirdi. Yine bu, sonuçta, sermaye tahakkümü demektir.

Rizikosuz ve emeksiz sermaye kazançları (ribâ) hem emek sömürsünü artırır hem de emeği üretim sürecinden koparır. Bu da çalışmadan kazanmayı özendiren bir durumdur ve sermayenin belli ellerde toplanmasının sebeplerinden birini teşkil eder. Oysa İslâm iktisadının, servetin yaygınlaştırılması ve zekat ilkeleri sermayeyi aşağı gelir gruplarına da yönelterek sosyal refahın toplam gelirle birlikte artmasını sağlar.

Hz. Peygamber ribâ yoluyla kazanç elde edeni, buna yol açanı, ribâ ile ilgili akitlerin katibini ve şahidini şiddetle kınamıştır.⁴³ Riba'n-nesie denen ve ödünç ilişkilerinden doğan faiz ayetlerle yasaklanırken diğer ribâ türleri de Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır.⁴⁴

Sermaye birikimi herşeyden önce Batı'nın gerçekleştirdiği tarihî bir olaydır. Yani batı'da iç ve dış sömürü (yani işçi sömürüsü ve emperyalizm) olmasaydı belki sermaye birikimi ve bunun sonucu olan sanayi devrimi de görülmeyecekti. Bu yüzden İslâm iktisadı, Batı anlamında bir sermaye birikimi kavramına yabancıdır. İslâm iktisadında sermaye birikiminin esası sermayenin sürekli olarak harcama (infâk) ve yatırım (ticaret) vetiresinde tutulmasıdır.

Sermaye kullanımı, temerküz, ribâ, karaborsa, tekel, kumar, sömürü ve israf yasakları gibi kayıtlarla toplumun bütün müteşebbis kesimleri-

⁴³ Buhârî, Libâs, 86

⁴⁴ Bunların başında Riba'1-fazl gelir. Bu tür ribâ aynı cinsten metaların farklı miktarlarda mübadelesidir. Farklı metalar ise istenildiği gibi mübadele edilebilir: Müslim, Müsâkât, 80; Ebû Dâvûd, Büyü', 12.

Hz. Peygamber aynı cinsten olan fakat vasıfları farklı metaların mübadelesini de tavsiye etmemiştir. Bunun yerine metaların nakdi mübadeleye konu teşkil etmesini istemiştir: Buhârî, Şirket, 10.

Hz. Peygamber, "beyu'l-garar" denilen spekülâtif işlemlerin karşısındadır. Şöyle buyurur: "Elde mevcut olan bir şeyle mevcut olmayan bir şeyi mübadele etmeyin": Buhârî, Şirket, 10. Yine Hz. Peygamber meyvelerin ve hububatın olgunlaşıp ticarî değerleri belirmeden mübadele edilmesini yasaklamıştır: Buhârî, Büyü', 87.

Aynî kirada faiz mantığı vardır. Bu gerekçeyle Hz. Peygamber, mahsulün önceden tesbit edilen belirli bir yüzdesine karşılık toprağı kiraya vermeyi yasaklamıştır: Ebû Dâvûd, Büyü', 3402)

ne bırakılmıştır. Sadece devlet, özel sektör üzerinde bir denetim mekanizması kurar ve sermayenin bu şekilde kullanımı sosyal refahı yükseltir.

İslam sermayenin âtil kalmamasını ister. Âtil sermaye kendisine yüklenen zekât sebebiyle azalma eğilimindedir. Bunun için sermaye sürekli olarak harcama ve yatırım sahalarında tutulmalıdır.⁴⁵

Kapitalist ülkeler kalkınmalarını büyük ölçüde emek (önce köle sonra işçi) sömürsüyle sağlamışlardır. İslâm ise ayrı bir sistem olarak sosyal adaleti adeta bir finansman faktörü olarak kullanmıştır. Emeği en yüce değer olarak gören, kanaati ön planda tutan, servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılmasını sağlayan, sosyal refahı gerçekleştirmeyi amaçlayan bir sistem kurmuştur. Bu sistem içersinde fiyatları ve ücretleri etkileyen tekelci eğilimler ile kaynağı büyük ölçüde emeğiyle geçinenlerin tasarrufları olan işverenleri teşvik kredileri yer bulmamıştır.

f — İşçi Kavramı

İslâmdaki işçi kavramı çağdaş işçi kavramına göre farklıdır. İşçi İslâm fıkhrında ecîr diye isimlendirilmiştir. Ecîr (emeğini) kiraya veren demektir. Buna göre işçi ücret karşılığında emeğini kiralayan kimsedir. Ecîr, işe ve zamana göre ecîr-i müşterek (ortak işçi) ve ecîr-i has (özel işçi) olarak ikiye ayrılır.

İşçi-işveren ilişkileri mutlak değil nisbî ilişkiler olduğundan işçi (ecîr) zümresine giren bir zenaatkâr, yanında başkalarını da çalıştırıyorsa aynı zamanda işverendir. Yani bir kimse aynı zamanda hem işçi hem de işveren olabilir.

Bu temel çerçeve içersinde bir işçi, hizmetçi, çoban, şoför istihdam etmek yahut bir terziye sipariş vermek bir işçi-işveren ilişkisi oluşturur. Hatta devlet başkanı, vali, memurlar, hakimler, doktorlar vs. işçi kabul edilebilirler, çünkü belli bir ücret karşılığı çalışmaktadırlar. Bir başka açıdan bazı müteşebbisler, sanatkarlar, öğretmenler, mühendisler vs. emek sarfeden kişiler olarak işçi kavramına dahildirler. Onlar başkalarıyla işçi-işveren ilişkisi içindedirler ve işlerinin karşılığı olarak bir ücret alırlar.⁴⁶

Ortak işçi terzi, berber gibi yaptığı iş veya ürettiği mal ve hizmet karşılığında ücrete hak kazanan ve herkese mal ve hizmet üretebilen serbest meslek erbabıdır. Emek-sermaye (mudâraba) veya emek-toprak (muzara'a) ortaklıklarına emeğiyle katılan kişi de ortak işçidir. Buna göre

⁴⁵ Nitekim Hz. Peygamber "Yetimin sermayesiyle ticaret yapınız ki zekât onu tüketmesin" (Muvatta, Zekât, 12) buyurmuştur.

⁴⁶ Muhammed el-Mübarek, en-Nizamu'l-İktisadî fi'l-İslâm (Çev. H. Cemal), İst. 1978, s. 48-49.

bürokrat ve teknokratlar, esnaf ve sanatkârlar, doktorlar, serbest meslek sahipleri ortak işçi sayılırlar. Bunlar iş hayatlarında başka işçi kullanırlar-sa aynı zamanda işveren olurlar.

Özel işçi ise sadece bir kişi veya kurum için çalışan işçidir. Onun ücreti, çalışma süresine göre, günlük, haftalık veya aylık olarak tesbit edilebilir. Görüldüğü gibi çağdaş kapitalist işçi kavramı sadece özel işçiyi kapsarken İslâm'da ortak işçi de işçi kavramına dahildir.⁴⁷

Özel işçi emin sayılır. Yani üretim veya hizmet vetiresinde ortaya çıkan zararlardan sorumlu değildir. Ona teslim edilen mal veya üretim araçları emanettir. İşçi kendi kusuru olmaksızın bunlarda meydana gelen hasarı tazmin etmez.⁴⁸ Esnaf ve zenaatkar gibi müşterek işçi sayılanlar ise kendilerinin yol açtığı zararı tazmin ederler. Özel ve müşterek işçiler için aynı ücret ilkeleri geçerlidir.

İmam A'zam'a göre müşterek işçi de emindir. Kendi kusuru olmadan ortaya çıkan zararı tazmin etmez.⁴⁹ Terzi, boyacı gibi ücreti ödenmeyen fakat emekleri ürünlerinde somutlaşan ortak işçinin ücreti ödeninceye kadar malı teslim etmeme hakkı vardır. O mal elinde telef olsa kusur ve ihmali olmadıkça onu tazmin etmez, fakat ücret de alamaz.⁵⁰ Taşkıncılık gibi emeğin maddi eseri görülmeyen işlerde ise böyle bir yetki yoktur.⁵¹

Emek-sermaye ortaklığına (mudâraba) emeğiyle katılan (mudârib) de emindir. Yani elindeki sermaye emanet hükmündedir. Kusuru olmaksızın sermaye telef olsa onu tazmin etmez.

9— Çalışma sözleşmesi

İcare (emeği kiralama, işçi tutma) akdi işçi ile işveren arasında olan ve bir borç ilişkisi yaratan bir akittir.⁵² Buna göre iş, ücret ve çalışma süresi önceden belirlenmeli ve işin mahiyeti meşru olmalıdır.⁵³

Toplu sözleşme düzeni, Batı'daki sanayi devriminin bir sonucudur. Bu vakıa İslâm fıkında niçin ferdî iş sözleşmesinin geçerli olduğunu

⁴⁷ Abdurrahûl, 1968, s. 8-9.

⁴⁸ Mecelle, 610.

⁴⁹ Ömer Nasuhî Bilmen, Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu, İst. 1986, C.VI, s.233.

⁵⁰ Mecelle, 482.

⁵¹ Mecelle, 483.

⁵² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Şen, Cumhuriyet Öncesi Türk Hukukunda Hizmet Akdine Genel Bakış: <http://iktisat.uludag.edu.tr/dergi/>

⁵³ Mecelle, 450.

kısmen açıklar. Ancak toplu pazarlık ve sözleşmenin de yasaklandığını söyleyemeyiz.

Kimi fakihlere göre toplu sözleşmenin geçerli olabilmesi için işçi ve işverenlerin temsilcilerine kendi hür irade ve rızalarıyla temsil yetkisini vermeleri gerekir. Böyle bir temsil yetkisinin verilmediği maddelerde işçi ve işverenler nihâî kararlarında serbesttirler. Zorlama ve tehdit altında yapılan hiçbir sözleşme sahih değildir.⁵⁴ Kendisiyle bir işi yapması için antlaşma yapılan işçinin o işi kendisinin yapması ve işverenin rızası olmadıkça başkasına devretmemesi gerekir.⁵⁵

Burada emek adına yapılan sömürüyü de hesaba katmak gerekir. Sendikalaşma ve toplu pazarlık sistemi işçilerin haklarını kazanmada önemli roller ifa etmekle birlikte sendika ağalığı veya işçi aristokrasisi gibi oluşumlara da yol açmıştır. Bunun yanında özellikle XIX. yüzyıl Avrupasında ücret farklılıklarının işçilerde adeta altlık-üstlük şuruu yarattığı bilinmektedir.⁵⁶

İslâm'da fert ile toplum yararları arasındaki denge toplum yararının önceliğe sahip olması ve sınıf mücadelesi ortamının kaldırılmasıyla sağlanmıştır. Her şeyden önce adalet fikri ve uygulaması işçi sefaletinin ortaya çıkışını engeller. Bunun Batı'daki çözümü olan toplu pazarlık düzeni belki belli bir döneme özgüdür. Çünkü günümüzde işçilerin oldukça vasıflı hale gelmeleri ve bilgisayar teknolojisinin katkısıyla evde çalışmanın yaygınlaşması ve bunların işverenle ferdî olarak anlaşmaları sendikacılığı ve toplu sözleşme düzenini bir hayli zayıflatmaktadır.

h— Grev ve Lokavt Meseleleri

İslâm'da iş görenlerin bu işlerini hakkıyla yerine getirmeleri gerekmektedir. "iş" esasına göre istihdam edilen veya hizmet veren işçilerin makul bir süre içersinde bu işlerini bitirmeleri gerekir. İşçinin ihmalinden veya hatasından kaynaklanan zararın onun tarafından tazmin edilmesi gerekir. Zaman esasına göre çalışan özel işçilerde ise böyle bir şeyin söz konusu olmadığını görmüştük. Onlar istihdam edildikleri süre içersinde sadece kendilerine verilen işle meşgul olmalıdırlar.

İşveren andlaşma ile tesbit edilen işin bitiminden veya sürenin sona ermesinden önce işçinin işine son veremez. Eğer verirse onun zararı-

⁵⁴ Hayreddin Karaman, İslâm'da işçi-işveren münasebetleri, İst. 1981, s. 40

⁵⁵ Mecelle, 571.

⁵⁶ Henri Sée, Modern kapitalizmin doğuşu (Çev.T.Erim), İst.1970, s.168.

nı tazmin etmek zorundadır. Çünkü İslâm'da andlaşmalara riayet⁵⁷ ve zararların⁵⁸ tazmin edilmesi⁵⁸ esastır.

İslâm toplumlarında işçi sınıfı kavram ve vakıası görülmemiştir. Bu yüzden grev hakkı ve buna bağlı olarak lokavt kavramları da yoktur. Grev vakıası temelde XIX. yüzyıl Avrupa'sındaki işçi sefaletinden kaynaklanmıştır. Grev ve dolayısıyla lokavta yol açan unsurlar kapitalizmin yapısında mevcut olduğu için grev ve lokavt bu sistem içinde kurumlaşmıştır. İslâm'da, ideal anlamıyla, emek ile ilgili meseleler maslahat ilkesi çerçevesinde çözülür. Ancak bir geçiş dönemi mantığı içinde ve bir adaletsizlik söz konusu olduğunda bunu gidermek için greve en son çare olarak kabul edilebilir.

Çalışma hayatında ortaya çıkacak anlaşmazlıklar ve haksızlıklar kamu yararına (maslahat) göre hareket eden devletin gözetimi altında fıkıh kurallarına göre çözülür. İslâm devleti çalışma hayatındaki adalet ve güvenliğin sağlanmasının teminatıdır. Sözleşmelerde hürriyet ve karşılıklı rıza esas olduğundan taraflar kendi şartlarını kabul ettirebilmek için birbirlerini zorlayamazlar.

i— Ücret

İslâm'da emek kavramının geniş oluşu ücret anlayışının da geniş olmasına yol açar. Ücret, temelde emeğin kira bedelidir. Bu tarif hem özel işçinin hem de ortak işçinin ücreti için geçerlidir. Bu yüzden ücret konusu fıkıh kitaplarının icare (kira) bahislerinde yer alır.

Ücret emeğin üretim ve gelirden aldığı paydır. Bu yönüyle bölüşüm konusuna girer. Bölüşüm konusu hem gelirin oluşması, hem harcanması ve hem de yeniden dağılımı safhalarına ayrılabilir.

Servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması; fiyat istikrarı; sermayenin âtil kalmaması; ribâ ve israf yasakları; üretime emek, sermaye ve riziko (daman) unsurlarından en az ikisinin katılması birinci safhanın konusudur. İnfâk ikinci safhanın, zekat ise üçüncü safhanın konularıdır.

Bir işveren için emeğini kiralayan özel işçiler (ecîr-i has) yanında belli bir iş için emeğini kiralayan ortak işçiler (ecîr-i müşterek) de ücret geliri elde ederler. Esnaf ve sanatkârlar, mühendisler, doktorlar gibi serbest meslek erbabının kazançları da, bunlar ortak işçi olduklarından ücretlidir. Yalnız çalışma sürecinde emekleriyle birlikte sermayeleri de işe karıştırdığından ücretlerinde kâr ve rant başka gelirler de vardır.

⁵⁷ Maide, 5/1.

⁵⁸ "İslâm'da zarar vermek ve zarara uğramak yoktur": İbn Mâce, Ahkâm, 17; Malik, Akdiye, 31; İbn Hanbel, V, 327; Mecelle, 7, 20, 26. 27.

İslâm bilinmezlik (cehl) ve belirsizlikleri (garar) bertaraf etmek istediğinden ücretin önceden tesbit edilmesi şarttır.⁵⁹ Hz.Peygamber (s.a) ücretin işçiye "teri kurumadan" verilmesini emretmiştir.⁶⁰ Ayrıca ücreti ödemeyen kimsenin kıyamet gününde hasmı olduğunu bildirmiştir.⁶¹ Bu tür ihtilaflarda işçinin elinde mahkemeye başvurma yetkisi vardır.

İslâm farklı emeğe farklı ücret ödenmesinden yanadır⁶² ve "sosyal ücret" görüşünü benimsemiştir. Çünkü Hz.Peygamber emeği kiralayanla emeği kiralanan arasında, hukukî statüleri ne olursa olsun, tüketim tarzı ve hayat standardı bakımından farklılık olmamasını istemiştir.⁶³

Bütün bu nasların ışığı altında müctehidler işçi ile işveren arasındaki sözleşme sahih olmasa da işçinin ücretten mahrum bırakılmayacağı ve emsal ücrete hak kazanacağı görüşüne varmışlardır.⁶⁴

Emek-sermaye ortaklığına (mudârabâ) emeğiyle katılan (mudârib) de emin olduğu için, kâr elde edilirse, sözleşme şartlarına göre buna ortak olur.⁶⁵ Fâsit mudârabada kâr olsun olmasın emek sahibi (mudârib) ücretini alır. Ancak Ebû Yusuf'a göre fâsit mudârabada kâr edildiği takdirde işçi ücretini alabilir, yoksa alamaz.⁶⁶

Özel işçiler istihdam edildikleri süre içerisinde sadece kendilerine verilen işle meşgul olmalıdırlar. Bunlar bu süre içinde başkası (veya) kendisi için çalışamazlar. Yine işi yavaşlatır veya kaytarırlarsa aldıkları ücret helal olmaz. İcâre süresinde çalışma için hazır bulunurlarsa ücrete hak kazanırlar. Fiilen çalışmaları şart değildir. Yani elektrik kesintisi gibi kendilerinden kaynaklanmayan sebeplerden ve çalışma şartlarının yetersizliğinden dolayı gerekli hizmeti veremezlerse yine ücreti hak ederler.⁶⁷ Ortak işçi ise ücrete ancak çalışırsa sahip olabilir.⁶⁸

Ücrette emeğin vasıf derecesi dikkate alınmalıdır. Yani farklı emeğe farklı ücret ödenmesi adaletin gereğidir. Bununla beraber hayat tarzında büyük farklılıklar oluşması istenmez. İnsanların gelirleri ve mevkileri ne olursa olsun tüketim kalıplarında, harcama alanlarında büyük farklılıklar olmamalıdır. Çünkü alkol, fuhuş, kumar ve şans oyunları, lüks ve is-

⁵⁹ Mecelle, 450.

⁶⁰ İbn Mâce, Rühûn, 4.

⁶¹ Buhârî, Büyû', 106; İcâre, 10.

⁶² Ahkaf, 46/19.

⁶³ Buhârî, İman, 22.

⁶⁴ Karaman, s. 51.

⁶⁵ Bilmen, VII, 104.

⁶⁶ Osman Şekerci, İslâm şirketler hukuku, İst.1981, s.322.

⁶⁷ Bilmen, VI, 161; Mecelle, 425.

⁶⁸ Bilmen, VI, 233.

raf benimsenmediğinden İslâm toplumunun tüketim tarzı bakımından büyük farklılıklar göstermediğini söyleyebiliriz. İslâm iktisadının kabul ettiği sosyal ücret anlayışı bu vakiadan kuvvet alır. Hz.Peygamber emeği kiralayanla emeği kiralanan arasında, hukukî statüleri ne olursa olsun, tüketim tarzı ve hayat üslubu bakımından büyük farklılık olmamasını istemiştir: "Kimin elinin altında bir kardeşi bulunuyorsa ona yediğinden yedirsın, giydiğinden giydirsın. Onları kaldıramayacakları işlerle mükellef tutmayınız. Eğer böyle bir iş yüklerseniz onlara yardım ediniz".⁶⁹ Hadisin özellikle kölelerle ilgili olduğunu belirtelim.

İslâm'ın ilk dönemlerinde ücretli çalışma çok yaygın değildi. Çünkü Medine ekonomisi daha çok ithalata dayanıyordu. Bundan dolayı ücretlerin, tıpkı mal fiyatları gibi, tesbitine gerek duyulmamıştı. Ancak daha sonraki dönemlerde ücretlerin yükselme eğilimi gösterdiklerini biliyoruz. Özellikle işbölümünün gelişmesiyle emeklerine yüksek talep olan vasıflı işçilerin birleşip ücretlerini aşırı yükseltmek istemeleri halinde bu tekelci eğilimi önlemek için ücretlere narh konulabileceği kabul edilmiştir.⁷⁰

Bazı fakihlere göre devlet halkın ihtiyaç duyduğu inşaat, dokuma, ziraat gibi işkollarında çalışan işçileri maslahat (kamu yararı) gereği bu işlerde çalışmaya mecbur edebilir ve kendilerine de emsal bir ücret tayin edebilir. Böyle özel ve istisnâî durumlarda işveren bu ücretten daha az bir ücret veremeyeceği gibi işçi de bundan fazlasını isteyemez.⁷¹

Bütün bu tedbirlerle ücretlerin adil olarak gerçekleşmesi amaçlanır ve işçi ile işverenlerin tekelci eğilimler yaratarak kendi lehlerine aşırı bir yükselmeye yol açmamaları sağlanmaya çalışılır. Yalnız İslâm'ın bu tavrı emeğe değil tekellciliğe karşıdır ve maslahat gereği halk kesiminin çıkarını korumaya yöneliktir. Zaten bu özel ve zorlayıcı durumlar söz konusu değilse ücretlere müdahale edilmez.

Osmanlı iktisat tarihini incelediğimizde benzer uygulamalar görüyoruz. Osmanlı tarihi boyunca nüfus durağan olduğu için ücret seviyesi yüksektir. Yine bu yüzden işgücüne büyük talep olduğundan özellikle tarım, dokuma ve inşaat sektörlerinde işgücü daha yüksek ücret ödenen başka işlere kayıyordu. Devlet ve vakıfların bu yüksek ücretleri karşılamada güçlük çektiğini ve işgücünün halka zarar vermekten kaçınmalarının vurgulandığını biliyoruz. Osmanlılarda sanayi devriminin oluşmama sebeplerinden biri de bu yüksek ücretler olmalıdır. Çünkü sanayi devriminin çok düşük ücretlerle gerçekleştirildiğini biliyoruz.

⁶⁹ Buhârî, İman, 22.

⁷⁰ İbn Kayyim el-Cevzi, Turuku'l-Hukmiyye fi's-Siyaseti's-Şer'iyye, Kahire, 1317, s. 225.

⁷¹ İbn Teymiyye, el-Hisbe fi'l-İslâm, 1387/1967, s.25.

İktisadî istikrarın sağlanmasının ücretin korunmasında büyük yeri vardır. İslâm işçinin ürettiği değeri kendisine üretim araçlarını ve çalışma şartlarını hazırlayanla bölüşmesini ister. Çünkü üretim araçları ve sermaye de bir noktada birikmiş emekten başka bir şey olmayıp emeğin verimini yükselten unsurlardır. Buna göre emek-sermaye çatışması ve sınıf mücadelesi İslâm'a yabancısıdır ve İslâm burjuvazi ile proleteryanın ortaya çıkışını sağlayan şartları bünyesinde barındırmaz.

j — Hür Emek-Köle Emeği

Bu konu özellikle tarihi olarak önem taşımaktadır. Geçmiş İslâm devletlerinde özellikle Osmanlı devletinde tarım kesiminde tasarruf hakkına sahip olduğu toprakta küçük çiftçi tipinin hakim olduğunu görüyoruz. İkta ve timar sisteminde toprağın demirbaşı durumundaki serfler görünmediği gibi bir toprak aristokrasisi sınıfı da ortaya çıkmamıştır. Sanayi kesiminde hür emekçiler ile köleler görülmektedir. Bunlar esnaf birliklerinde teşkilatlanmışlardır.

Yapılan araştırmalar kölelerin ezilen ve sömürülen bir sınıf olmadığını gösteriyor. Zira kölelik nesiller boyu devam eden bir vakıa değildi. Kalifiye işgücünü oluşturan köleler genellikle mükatebe ve tedbir gibi yollarla sonunda hürriyetlerine kavuşuyorlardı. Meselâ mükatebe belli bir meblağ ödeme, belli bir süre hizmet verme veya belli miktarda mal üretme karşılığında kölelere hürriyetlerini vermeyi gerektiren bir sözleşmeydi. Bu usul bazı sanayiciler için istihdam meselesine bir çözüm yolu oluşturuyordu. Ücret karşılığı işçi çalıştırılacak yerde köle satın alınıyor, mükatebe yapılıyor ve kölenin değeri tutarında işin yerine getirilmesi sağlanıp (maliyetini amorti edip) azat ediliyor ve yerine bir başkası alınıyordu.⁷² Bunun önemli bir köle borsasına sahip Bursa'nın iktisadî ve sosyal hayatında büyük yer tuttuğunu biliyoruz. Meselâ bu şehirde azatlı kölelerin şehir nüfusuna oranları XV. yüzyılın ikinci yarısında yaklaşık üçte biri buluyordu. Bunların gayrimenkul mal yatırımları ise hürlerin beşte ikisi civarındaydı.⁷³

III. FÜTÜVVET VE AHLİĞİN AHLÂKÎ İLKELERİ

Fütüvvet, mertlik, yiğitlik, delikanlılık, gençlik, cömertlik, diğergamlık (altruizm), fedakarlık gibi anlamlar taşıyan İslâmî-tasavvufî bir kavramdır.

⁷² H. Sahillioğlu, "Onbeşinci yüzyılın sonu ile onaltıcı yüzyılın başlarında Bursa'da kölelerin sosyal ve ekonomik hayattaki yeri" ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı, 1979-1980, s. 76-80.

⁷³ Aynı makale, s. 122-123.

Fütüvvet ve bunun Türklerde aldığı şekil olan ahilik öncelikle gençlik ölküsüdür. Her toplumda ve çağda görülebilen ve gençle bir arada olma, bir grup oluşturma ihtiyaçlarından kuvvet alıp gelişen kurumlardır.

Bu kavram, Batı'daki şövalyelik, İran'daki civanmertlik, Japonların samurailik, eski Türklerdeki akılık ve alplik ölküleri gibi her toplumda görülebilen bir yiğitlik ölküsü olarak eski Arap toplumunda da mevcuttu. Önceleri sadece cömertlik, misafirperverlik ve kahramanlık boyutlarına sahip iken zamanla İslâmî ve tasavvufî derinlikler kazanmıştır. Türklerin Müslüman olmasından sonra da ahi teşekküllerinin kurulmasında manevi ve fikri tabanı oluşturmuş, Türklerle özgü vasıflar kazanarak bu teşekküllerde yaşamış, etkisini günümüze kadar sürdürlemiştir.

Fütüvvet ve ahilik anlayışı, son şekliyle, Kur'an'a ve Hz. Peygamber'in sünnetine dayandırılan ilkeleriyle İslâmî-tasavvufî düşünce ve hayat telakkisinin içinde yer alır. Bu anlayış tasavvufî eserlerde işlene işlene adeta bütün İslâmî ve insanî faziletleri barındıran bir mahiyet kazanmıştır.

Samimiyet, cömertlik, Allah'tan başkasına kul olmama, sürekli gelişme ve yenilenme, tevazu, geçimli olma, hürmet, merhamet, dürüstlük, iyi kalplilik hep fütüvvetin özellikleri arasında sayılmıştır. İçtimai dayanışma ve hizmet anlayışıyla "elini, belini ve dilini korumak" şeklinde ifade edilen namusluluk ilkesi fütüvvetin ve ahiliğin en önemli ilkeleri olagelmıştır.⁷⁴

İslâm'ın yayılmasına paralel olarak fütüvvet ölküsü ve teşekkülleri bütün Orta ve Yakındoğu ile Kuzey Afrika'da görülmeye başlamıştı. Bu birliklerin haçlılar ve batınîlerle mücadele ettikleri bilinmektedir.

Abbasî Devleti'nin son dönemlerinde görülen otorite boşluğu fütüvvet teşekküllerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Bu yüzden Abbasî halifesi Nasır (575-622/1180-1225) bu birlikleri yeniden teşkilâtlandırmış ve merkezî otoriteye bağlamıştı. Devrin ünlü sofileri kendisine yardımcı olmuşlar ve birçok hükümdar fütüvvet teşkilâtına girmiştir.

Fütüvvetin Anadolu'da etkili hale gelmesi de bu dönemde, yani XIII. yüzyılda olmuştur. Halife Nasır, Anadolu Selçuklu Sultanları, I. Gıyaseddîn Keyhüsrev (1205-1211), I. İzzeddîn Keykavus (1211-1220) ve I. Alaeddîn Keykubat (1219-1236) ile irtibat kurmuştur. Bu yüzyılın başlarından itibaren Suhraverdî, Muhyiddîn b. Arabî, Evhaduddîn

⁷⁴ Bu ilkeler için bkz. Msl. Kuşeyrî, Risale, Mısır, 1319, s. 112; Muhyiddîn b. Arabî, Fütühâtü'l-Mekkiye, I, Bulak, 1269, s. 262; Erdebilî, Kitabü'l-Fütüvve, v. 100b. Süleymaniye Ktp. Ayasofya Kit. Nu. 2049 da kayıtlı Mecmuatu'r-Resail fi't-Tasavvuf içinde.

Kirmanî, Ebu Cafer Yezdanyarî ve Nasıruddîn Mahmud (Ahi Evran) gibi bir çok mutasavvıf Anadolu'da faaliyette bulunmaya başlamışlardır. Bu dönemden itibaren ahilik Anadolu fütüvvet akımının unvanı olmuştur.

Geniş anlamıyla bir Asya ve Ortadoğu hadisesi olan ahilik, daha III/IX. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya kadar olan sahalarda etkisini göstermiş ve nihayet VII./XIII. yüzyılda Anadolu'da Nasıruddîn Mahmud el-Hoyî (Ahi Evren) (567-660/1175-1262) tarafından ahî esnaf teşkilâtı kurulmuştur. Ahi Türkçe'de cömert anlamına gelmektedir. Arapça bir kelime olan ahî kelimesi kardeşim anlamına gelmektedir ve tasavvuf erbabı arasında kullanılan bu kelime (çoğulu ihvan) ilk Arapça Fütüvvetname'lerden beri kullanılmaktadır.

Ahî teşkilâtı Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun oluşmasında büyük bir yere sahiptir. O kadar ki ilk Osmanlı sultanları, Fatih dahil, ahî önderleriydi. İlk Osmanlı vezirlerinin bir çoğu da ahî idi.⁷⁵

Fütüvvetnâmeler fütüvvet ülküsü, teşkilâtı, usûlü, ilkelerini belirten ve mensuplarına yönetmelik vazifesi gören eserlerdir.

Bunlardan başka kütüphanelerimizde birçok Fütüvvetnâme bulunmaktadır. Bunların bir kısmı umumî mahiyette olup bir kısmı da muayyen bir sanat erbabı içindir.⁷⁶

Erdebilî'nin Fütüvvetnâmesi'nde şöyle bir hadis naklediliyor: "Ey Ali, ümmetimin fityanının on alâmeti vardır: Doğru söz, ahde vefa, emaneti yerine getirmek, yalan söylememek, yetimi gözetmek, isteyene vermek, hediyeleşmek, yararlı işler yapmak, çekişmemek, Allah için sevmek ve Allah için kızma"⁷⁷

Fütüvvetnâmelerde en çok vurgulanan ilkeler şunlardır: İçtimaî dayanışma ve hizmet; insan sevgisi; iyi niyet, samimiyet ve içi-dışı bir olma, irâde; bencillikten ve kibirden uzaklaşma; hürriyet ve kanaat; dürüstlük, hürmet ve merhamet

Görüldüğü gibi ilk fütüvvetnâmelerden itibaren, fütüvvete İslâmî-tasavvufî muhteva kazandırılmaya çalışılmıştır. Böylece fütüvvet ile İslâmî hayat tarzı adeta aynileşmiştir.

⁷⁵ Mikail Bayram, Ahmet Tabakoğlu, "Ahî", İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi, 1, 89.

⁷⁶ Fütüvvet ve fütüvvetnâmeler hakkında geniş bilgi için bk. Abdülbaki Gölpınarlı, "İslâm-Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", İÜİFM, XI, İst. 1952, s. 354; Aynı yazar "Şeyh Seyyid Gaybi Oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin'in Fütüvvetnâmesi, İÜİFM, XVII, İst. 1960, s. 27-155; Franz Taeschner, "İslâm Ortaçağında Fütüvva Teşkilâtı", İÜİFM, XV, İst. 1955; Aynı yazar, "İslâm'da Fütüvvet Teşkilâtının Doğuşu Meselesi", Belleten, 142, Ankara 1972, s. 209-210; "Fütüvvetnâme", Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, III, 262.

⁷⁷ Erdebilî, v. 100b.

Fütüvvetnâmeler ahilerin uymaları gereken şeyleri kurallaştırmalarıdır. Bu kurallar, fütüvvet ilkelerinin daha müşahhas hale getirilmiş şekilleriydi. Fütüvvetnâmelere göre ahilerin dünya malına rağbet etmemeleri gerekirdi. Çünkü Ahi'nin ve şeyhin dünyalığı çok olunca fütüvvet yolundan sapabilir. Bunun için elimizdeki ilk Türkçe fütüvvetnâme olan Burgazî Fütüvvetnâmesinde (VI/XIII. yüzyıla ait) Ahi'nin kazancını ortaya koyması gerektiği belirtilir. Buna göre ahinin ancak 18 dirhemlik bir serveti olabilir.⁷⁸ Ahi ve şeyh helâlinden kazanmalıdır. Hepsinin bir mesleği ve bir sanatı olmalıdır. Yoksullara yardım etmeli, cömert olmalıdır. Âlimleri sevmeli ve hoş tutmalıdır. İyi, anlayışlı ve temiz kimselerle sohbet etmelidir. Fakirleri sevmelidir. Alçakgönüllü olmalıdır. Namazını kazaya bırakmamalıdır. Hâyâ sahibi ve cinsî terbiye içinde olmalıdır. Beylerin, zenginlerin kapısına gitmemeli, aksine padişah bile onun kapısına gelebilmelidir.

Görüldüğü gibi emekçi grupların tabî olmaları gereken ahlâkî kurallar belirtilirken, bunların iktisadî ve siyasî bakımdan bağımsız olmaları da vurgulanmaktadır.

Ahi teşkilâtı küçük gruplardan oluşmaktadır. Teşkilâta veya mesleğe ilk girenlere meslekî ve ahlâkî eğitimleri için yol arkadaşı, yol atası gibi birkaç kişi görevlendirilir. Çıraklar bu küçük gruplar içinde eğitilerek Ahi unvanını kazanırlardı. Günümüzde de küçük gruplar içinde eğitimin (ve tedavinin) oldukça önem kazandığını belirtelim.

Ahiler, kendimize mahsus bir iktisat süjesi oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Hatta bizim medeniyetimizi Batı'dan ayıran en önemli özelliklerin ahilikten kaynaklandığı söylenebilir. Batı medeniyeti ve kapitalizmi yapan en önemli faktör burjuva zihniyeti iken bizim içtimaî-iktisadî hayatımızı büyük ölçüde ahi zihniyeti yönlendirmiştir. Bundan dolayı bizde kapitalizmi oluşturan sömürgeci faaliyetler, sınıf mücadeleleri görülmemiştir. Kapitalizmin oluşturup idealize ettiği homo economicus'un temel sâiki ferdî menfaattir ve bunun müşahhas şekli burjuvadır. Bizde ise toplum yararını kendi çıkarından üstün tutan, kanaatkâr fakat müteşebbis insan tipi idealize edilmiştir. Ahiler bunun müşahhas örnekleridir.

Esnaf birlikleri özerk ve 'demokratik' kuruluşlardı. Yani iç işlerinde büyük bir serbestliğe sahip idiler. Zenaat ve ticareti düzenlemekten anlaşmazlıkların giderilmesine kadar öncelik birliklere aitti. Özellikle fiyat ve kalite denetimi ile standardizasyonun sağlanması demek olan narh sistemini bu teşkilat denetlerdi.

⁷⁸ Günümüz değerlerine göre 20 YTL civarında

Ahiler Osmanlı sanayi ve iç ticaret kesimlerini oluşturan esnaf birlikleri halinde devam etmişlerdir. Bu birlikler, fütüvvet ve ahilik ilke ve kurumlarından kaynaklanan Selçuklu esnaf birliklerinin devamıdır. Sanayi devrimiyle esnaf birlikleri Anglo-Saxon ülkelerinde ortadan kalkarken Osmanlılarda kendini yeni şartlara uydurarak varlığını sürdürmüştür.

SONUÇ

Çalışan ve çalıştıran münasebetleri eski ve evrensel olmasına rağmen işçi meselesi Batı'da, Sanayi Devrimi'nin bir boyutu olarak ortaya çıkmıştır. Sanayi Devrimi teknolojik gelişme ve kitlevî üretim yanında işsizlik, düşük ücret, kötü çalışma koşulları ve yaygın sefaletle birlikte gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda büyük bir ahlâk problemi olarak ortaya çıkan işçi meselesini çözmek için fikir ve teklif üretenlerin başında sosyalistler gelmektedir. Marx'ın ütöpik diye adlandırdığı bu sosyalistler arasında Robert Owen (1771-1856) gibi patronlar da vardı. Avrupa, işçi sefaletini büyük ölçüde XIX. yüzyıl sonlarındaki sendikalaşma süreciyle birlikte aşmıştır. Sanayi toplumlarının dörtte üçünü doğrudan ilgilendiren işçi meselesine 'sosyal mesele' de denilmiştir.

Günümüz sanayi toplumlarında işçi-işveren ilişkileri büyük bir öneme sahiptir. O kadar ki bazı sanayi toplumlarında işçilerin veya ücretlilerin toplam nüfus içindeki oranları yüzde 70-80 lere kadar çıkmıştır. Kapitalist dünya sistemi belli bir dengeye ulaşmıştır. Özellikle tek kutuplu dünya ve globalizasyon sürecinde küresel adaletsizlik çok daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Gelir dağılımı daha da kötüleşmekte, kalkınmışlarla az gelişmişler, zenginlerle fakirler arasındaki mesafe giderek açılmaktadır.

Az gelişmiş veya kalkınmakta olan ülkeler Batı türü bir kalkınmayı bir hayat yolu olarak benimsemiş görünüyorlar. Bu ülkeler "kalkındıkça" kalkınmış ülkelerle aralarındaki açık kapanacağına daha da artıyor. Dünya nimetlerinin dörtte üçü dünya nüfusunun ileri kapitalist üçte birinin tekelinde. Günümüzde ihtişam ile sefalet, aşırı beslenmeden ölüm ile açlıktan ölüm yanyana barınıyor. Silahlanma ve başkalarını tahribe yönelen kaynakların çok az bir kısmı açlık sorununu ortadan kaldırılabiliyor. Gerçekten kapitalist sistem kendisini "tehlikeye" atmıştır. Bütün bunlar insanca bir hayat tarzı özlemini ve yeni bir uygarlığı gündeme getiriyor.

Günümüz ekonomilerinin temel sorunu olan ve emek israfından başka birşey olmayan, üstelik temel bir ahlâkî problem olan işsizlik problemi de halledilememektedir. Çoğunluğunu İslâm ülkelerinin oluşturduğu az gelişmiş (daha doğru bir deyişle az kapitalistleşmiş) ülkeler ise daha da kötü durumdadırlar.

Günümüzde dünya sistemi içersinde Müslümanların etken değil edilgen olmaları, İslâm ülkelerinin dünyanın gelir dağılımı en bozuk ülkeleri olmaları öncelikle ahlâkî bir problem gibi görünmektedir.

İslâm ülkelerindeki işçi ve emek meselesine İslâm'ın öncelikli yeri vermesi gerektiğini savunmalıyız. Çünkü Batı dünyasında sendikalaşma süreci içersinde belli bir dengeye ulaşmış bulunan işçi meselesi, İslâm ülkelerinde adaletsiz bir görünüme sahip hale gelmiştir. Bu adaletsizliğin unsurlarını işveren sömürsü, sendikacı sömürsü ve dış sömürü oluşturmaktadır. Gerçekten, özellikle Türkiye'de, bir taraftan işsizlik, bir taraftan da bu işsizlerle alay edercesine istenen veya fiilen ödenen yüksek ücretler ile birlikte emek karşılığı olmayan yüksek haksız kazançlar söz konusudur.

İslâm ülkelerinde düşük gelirli yüzdeye düşen payla en yüksek gelirli yüzdeye düşen payın farkı oldukça büyüktür. Bu gelir dağılımındaki adaletsizlikten kaynaklanmış olmalıdır.

Sosyal barışın sağlanması ve korunması, gelir bölüşümünün adaletsiz olduğu bir ülkede mümkün değildir. Böyle bir ülkede toplumsal huzursuzluğun olması kaçınılmazdır. Türkiye'de, çalışanlar aleyhindeki gelir dağılımının düzeltilmesi gerekmektedir.

İşsizliğin azalmasında olumlu gelişmeler ve beklentiler olsa da bu olgu hâlâ sosyal ve iktisadî sıkıntılarla hırsızlık, terör başta olmak üzere kanun dışı olayların da en önemli sebebi olmaya devam etmektedir. Türkiye'de 2005 Aralık ayında işsiz sayısı 2.702.000 kişiye, işsizlik oranı yüzde 11.2'ye ulaşmıştır.

Türkiye'de emeğiyle geçinenlerin hem kişi hem de aile düzeyinde yapmak zorunda oldukları asgarî harcamalar hakkında bir fikir vermek üzere Türk-İş'in, Mart 2006 için tahmin ettiği 4 kişilik ailenin yoksulluk sınırının 1.854 YTL, açlık sınırının 569 YTL olduğunu belirtebiliriz.

Bu rakamlar, Türkiye'de zengin ile yoksul arasındaki farkın büyük olduğunu ispatlamaktadır.

Günümüzde halen büyümeyi teşvik eden, sonuçta gelir dağılımını bozan zihniyetin ve uygulamanın hakim olduğunu görüyoruz. En büyük işletmeci olan devletin ekonomik faaliyetleri sınırlandırılırken, aynı sakıncaları fazlasıyla barındıran uygulamalar özel girişim için sürdürülmektedir. İşletme hakkını değil, mülkiyeti devreden bir özelleştirme uygulaması bu süreci hızlandırmakta ve daha da vahimleştirmektedir. Üstelik çok uluslu şirketlerin ve uluslararası büyük sermayenin artan ölçüde devreye girmesi problemi daha da büyötmektedir. Zaten ülke vatandaşlığı kavramı yerini çoktan çok uluslu şirket vatandaşlığına bırakmıştır. Bu da gelir

ve servet adaletsizliğini arttırmakta, dolayısıyla ahlâksızlığın zeminini güçlendirmektedir.

Kul hakkını esas alan İslâm ekonomisinin günümüzde varolduğunu söylemek zordur. Bu yüzden "İslâm iktisadı" çalışmaları gelir dağılımını olumlu yönde etkilemeyen kurumların teorisini yapmaktan çok, insanca bir hayat tarzı ve yeni bir uygarlık ile ilgili sorunları ele almalıdır.

Gelir dağılımının son derece bozuk olduğu İslâm toplumlarında iş ahlâkının ve iş barışının hatta toplum barışının sağlanması imkansızdır. Bu yüzden ortaya çıkan toplumsal gerginliklerin büyümemesinin temel sebebi aile, akrabalık ve komşuluk geleneklerinin hâlâ varlığını sürdürmesidir. Modern kapitalizmin hor gördüğü bu tür gelenekler toplumlarımızdaki gerginlikleri azaltan en önemli faktördür.

Kapitalist dünya sisteminin edilgen bir üyesi olan ve hâlâ "gelişmekte olan" ve güney ülkeleri arasında yer alan İslâm ülkelerinin etken ve hakim olmalarının sırrı, iktisadın da temelinde yer alan ahlâkın tekrar önemsenmesinde bulunmaktadır.

Prof. Dr. Halit ÜNAL

Prof. Dr. Tabakoğlu beye bu çok muhtevalı ve veciz tebliğinden dolayı teşekkür ediyoruz. Son cümlesi benim de çok dikkatimi çekti. İslam ancak ekonomide gelir dağılımındaki -ki günümüzün temel problemidir- ahlaki düzenleme ile ahlaki bakış açısı ile ancak diğer sistemlere alternatif olabilir. Hakikaten öyle, bizim tek avantajımız budur. Tabi eğer kullanırsak. İnşallah kullanma imkanını Allah bize lutfeder. Evet müzakereci olarak Sedat Murat beye sözü bırakıyoruz.